

Törende başta Sayın Başbakan Ord. Prof. Dr. Sadi Irmak'la Türk Tarih Kurumu üyelerinden Prof. Dr. Afet İnan ve Türk Tarih Kurumu Başkanı Ord. Prof. Enver Ziya Karal konuştular. Her biri tarihi birer belge olan bu konuşmaları sırasıyla bu sayımızda yayınlıyoruz.

BAŞBAKAN ORD. PROF. DR. SADİ IRMAK'IN KONUŞMASI

Sayın Bayan İnönü, Değerli Konuklarımız,

İnönü öleli bir yıl olmuş. Bugün İnönü şüphe yok ki hayatta olduğundan daha büyüktür ve memleketi gözetlemektedir.

İnönü konusunda objektif olmanın genellikle ve benim şahsım bakımından bazı zorlukları olduğunu itiraf ederim.

İnönü, memlekete yaptığı ve rakamlarla ifadesi bence mümkün olmayan hizmetleri yanında ve belki de bu hizmetlerden ötürü dünya tarihinde en çok polemige mâruz kalmış bulunan ve en çok yıldırımları üstüne çekmiş olan kişilerden biri idi. Bir de benim özel durumum var : Benim için İnönü, sadece bir seçkin ve büyük Türk değil, sadece bir Türk kahramanı değil, aynı zamanda benim yetiştiricimdir. Bununla beraber insan için mümkün olan ölçüde objektif olmaya çalışıyorum; çünkü, gelecek kuşaklar bu müstesna Türk'ü ne derece iyi anlarsa memleket için o derece faydalı olur ve gelecek kuşaklar için o derece ilginç ve öğretici olur.

İnönü'nün milliyetçi duygularını ilk defa olarak Ziya Gökalp'tan aldığını söylemek mümkündür. Bütün o neslin insanları gibi... İkinci yetiştiricisi, şüphe yok ki büyük kahramanımız Mustafa Kemal'dir. Ondan lâikliği, sosyal idealizmi, rasyonalizmi aldı ve en kuvvetli bir şekilde temsil etti.

Büyüklerin tarihe bir doğuşları olur. İnönü, bence tarihe en az üç defa doğmuştur :

Birinci doğuş, şüphe yok ki milletin "mâkûs talii"ni yendiği gündür. O gün millete mal oldu. O gün tarihe mal oldu ve o gün dünya tarihine girdi. Yalnız Türk milletinin kaderini yenmekle kalmadı aynı zamanda dünyada bir çığır açtı. Bu, Atatürk'ün "mazlum milletler" kelimesiyle ifade ettiği insan topluluklarının hürriyet aşkının, bağımsızlık aşkının öldürülemediğinin fiili olarak ispatıydı.

İnönü, tarihe ikinci defa olarak İkinci Cihan Harbinde girdi. Bu cihan harbine memleketi sokmayışının değeri her türlü hesabın, takdirin üstündedir. Şimdi bazıları sanıyorlar ki, bunu bazı tesadüfler böyle getirdi, bazı zorunluklar böyle getirdi veya Mecliste, Meclis dışında şu veya bu etkiler, İnönü'yü buraya zorladı, demeğe getiriyorlar. Hiç değilse bu devirde İnönü'nün çok yakınında bulunmak şerefini taşımış bir insan olarak şunu söylerim ki, bu emsalsiz zafer, bu Türk milletinin ölüm - kalım davasının şerefinin en büyük kısmı tamamıyla İsmet İnönü'nün dehasının eseridir. Jeopolitik durumumuz aslında bizim böyle bir cihan ateşi içinde tarafsız kalmamızı izah edemez. Müthiş rüzgârların estiği bir toprağın üzerinde ve dünya milletlerinin hemen tam sayıda boğuşmaya giriştikleri bir dönemde Türk milletinin bu topraklarda ve bu şartlar altında harp dışı kalabilmiş olmasını tarih her devirde hayranlıkla, hattâ şaşkınlıkla karşılayacaktır. Size şunu da itiraf ederim ki, bu büyük konuda biz Büyük Millet Meclisinde iki gruptuk. Birisi bu fikre yatkın olup kendisini kösteklemeyenler, diğeri de yine vatanperverce düşüncelerle kendisine zorluk çıkaranlar. Bir kısım üyeler anlaşılır sebeplerden dolayı cihan harbinde bir fırsatı kaçırmakta olduğumuz fikrindeydiler. Ve böyle bir fırsat Türk milletinin asırlardan beri beklediği bütünleşmesinin bir fırsatı olacaktı, bu ancak, Almanlar'la beraber harbe girmekle mümkün olacaktı. Bu, aslında çekici bir düşünceydi. İsmet İnönü, bununla mücadeleye mecbur kalmıştır. Yani, bir yandan dünya politikacılarıyla boğuşurken, bir yandan da, bu çok cazip görülen, milleti kolaylıkla sürükleyecek olan bu fikrin de karşısına çıkıp hayli güç bir savaş vermek mecburiyetinde kalmıştır.

İkinci bir savaş: Harp sonuna doğru gidiyor, Almanların sonu ümitsiz ve Birleşmiş Milletler teşkilatı kurulmak üzere bulunuyor. Biz bir önemli nota alıyoruz: Şubat ayına kadar Almanya'ya harp ilân etmeyen memleketler böyle bir topluma kabul edilmeyecekler. Bu defa benim de dahil olduğum ve Millet Meclisinde oldukça kalabalık bir arkadaş grubu bir millî hamiyet cûş-u hurûşuna kapıldık. Almanlar en kuvvetli zamanlarında bize saldırma imkânları varken bir şey yapmadılar, şimdi zebûn düştüler. Zebûna Türk'ün eli kalkmaz, gibi bir fikirle, biz biraz doğrusu kuvvetlice bir grup olarak, bilhassa o zamanın genç mebusları karşı koyduk. Ve Mecliste de bir hava yarattık. Bunu duymuş, hemen Meclis'e geldi. Bizi okşayarak, azarlayarak ikna etti ki, biz Almanya'ya harp açmıyoruz, Nazizm'e harp açıyoruz.

Hitler'e harp açıyoruz, bu bir. Şu halde durumumuzda Alman milletiyle Türk milletinin ileride karşı karşıya gelmesini, dost olmasını engelleyecek, bir şey yok. İkincisi, Almanya'ya harp ilân etmek bize dokunuyor, ama Türk milletini dünyada yapayalnız, Birleşmiş Milletlerin dışında ve bilhassa şimal komşumuzun karşısında tek başına bırakmayı üzerinize alabiliyor musunuz? Sualini sorunca bizim ayağımız suya değdi ve aşağıya indik, yarattığımız havanın Meclis'te aksini yaratarak o gün o kararı aldık ve Almanya'ya harp ilân ettik. Gariptir ki, sonraları vazifeyle Almanya'ya gittiğimde Alman öğretim üyeleri ve generallerle konuştuğum zaman "O zaman sizde ne tesir yaptı bizim harp ilân etmemiz?" dedim, "gayet tabii karşıladık", dediler. "Yapabileceğiniz tek şey buydu ve biz bu hareketinizi tarihî Türk-Alman dostluğuna bir darbe olarak kabul etmedik, Nazizm'e ve Hitler'e karşı olduğunuzu biliyorduk, onun için en ufak bir kırgınlık yoktu" dediler. İşte filân elçi telgraf çekmiş de, falan sefaretten şu malûmat gelmiş, dostlarım, bunun hikâyesi muazzam bir hikâyedir, ciltler doldurabilir. Ben yalnız şunu söylüyorum: 1939 ile 1945 arasında İnönü, bir tek gecesini huzurlu geçirebilmiş midir? Memleketi bu bâdireden kurtarmak bugün basit gibi geliyor bize; fakat bilhassa 1942'nin sonuna kadar hangi tarafın galebe çalacağı hakkında hiçbir bilğimiz yokken, birgün terazinin kefeşi Almanlar lehine, bir gün İngilizler lehine döndüğü günlerde ve büyük demokrasilerle akdettiği Ankara Antlaşması gereğince harp Akdenize sirayet edince, Türk milletinin otomatik olarak harbe girmesinin icabettiği günler gelip dayanıverdi. Biz bugünlerin kolay gelebileceğini tahmin etmemiştik, Ankara Muahedesini imzalarken. Şimdi bu durum altında, memleketi bu büyük felâkete sokmamak mahareti- buna maharet demek çok küçük bir şeydir- bu bir deha eseridir ve bu şeref hemen tamamıyla İsmet İnönü'nündür. Sonraları kendisine türlü tarizler yapanlar, ağızlarından şu sözü kaçırmışlardır: Eğer bu harbe sokmazsa, Anadolu'nun her şehrinde altından heykeli dikilir, demişlerdir; ama dikmediler. Tarihe ikinci doğuşu budur.

Üçüncü defa tarihe doğuyor. Bu da Atatürk'ün de belki ideali olan; fakat, şartların elvermediği için gerçekleştirmediği fiili demokrasiye, çok partili rejime, muhalefetli rejime geçmesidir. Bunu tabii gibi göstermek veya küçümsemek akımında olan bir takım gaflet erbabı, sebepler icat etmektedirler. Efendim, büyük demokrasiler harbi kazandı, başka çare var mıydı? Büyük demokrasilerin

rejimini tatbik etmek, yahut ordudan basınçlar geliyordu, yahut kamu efkârından basınçlar geliyordu ve daha vahîmi, bunlardan da çok vahîm olarak, efendim seçime adlî mürakabe altında müsaade etti; çünkü nasıl olsa valiler emrindeydi. Bir işaretiyle garantiliydi vaziyeti, onun için, gibi... Dostlarım, bunlar tamamıyla iftiradır. O günlerin canlı şahitleri aramızda var. Ben de o mesut insanlardan birisiyim. Evvelâ, pek az dikkati çekmiş olan şu tarihî hâdiseyi anlatmalıyım: 1942 yılının galiba Kasım ayında olacak, İstanbul Üniversitesinde hocaydım, balkondan aşağı bahçeyi hıncahınç dolduran öğrenci ve halka bir söylev verdi. Bu söylev son derece önemlidir. Tarihimizin bir dönüm noktası bence... Daha yıl 1942, harp bitmediği gibi, akıbeti de belli değil. Demokrasilerin galebe çalacağı da asla belli değil. Henüz Alman orduları Mısır kapılarında. Orada şunu söyledi. Beni şahsen hayrete düşüren, çok derin düşünmeğe sevk eden bir şey : “Büyük Millet Meclisinde denetim fiilî ve kuvvetli olmadıkça devlet işleri düzelemez.” O zaman kendi kendime sordum, dilinin altında bir şey var. Partinin başkanı, dolayısıyla hükümetin başkanı, devletin başkanı, milletin başkanı, millî lider, millî şef, aslında Büyük Millet Meclisini Türk milletine şikâyet ediyordu. Dünyada görülmüş bir şey değildi, bu... Fakat bu bir vâkıadır. Nutuk okunsun, aynen bu kelimeler var. 1943 Martında bir seçim var, o seçimde ilk defa olarak şayan-ı dikkat bir hareket yapıyor. Yine Cumhuriyet Halk Partisi, adayları gösteriyor; fakat adayların bir misli fazla sayı gösteriliyor illere... Bütün illere sıkı emirler veriliyor. İkinci seçmenler, bunların içinden, hiçbir baskı yapılmayacak, bunların içinden beğenmediklerini silecekler. O il kaç mebus çıkarıyorsa o ayarda silinmemiş insanlar buraya gelecek. Ve ben de tesadüfen bu silinmeyenlerden birisi olarak politikaya girdim o sene. 1945 olunca âdetâ İsmet Paşa, muhalefeti arar olmaya başladı. Ve o tarihlerde tarafsız bildiği, vatanperver olduğunda şüphe edilmeyen Rauf Bey'e bu vazifeyi vermek ve kendisine her türlü desteği sağlamak için teşebbüse geçti; fakat rahmetli Rauf Bey, kendisine büyük hizmetlerinden dolayı borçluyuz tabii, erken yaşlanma kompleksine tutulmuş bir adamdı. Onca politika 40-45 yaşında yapılır ve çekilirdi. Bir defa bu sebepten dolayı böyle bir muhalefet liderliğini kabul etmedi. Bereket versin bu sıralarda, ona yakın tarihlerde dörtlü tahrir ortaya çıktı. Dörtlü tahrir Büyük Millet Meclisinde paniği andıran bir şok yarattı. Fakat şoka uğramayan tek adam içimizde İsmet İnönü'dü. Bunu iyi bir

vesile saydı ve muhalefetin kurulmasını desteklemekle kalmadı, dünyada bir daha emsali var mı bilmiyorum, bir de 12 Temmuz 1947 bildirisini neşretti. Bu bildiri nedir? Bu bildiri lideri olduğu partiyi millete şikâyet etmektir. Başkanı olduğu hükümeti millete şikâyet ediyor, diyor ki: “Muhalefet yaşamalılmalıdır, yaşayacaktır; ancak iktidarla muhalefet hak yönünden mutlaka eşit olacaktır”. Bu sözüyle düğümü çözmeye çalışıyor. Yoksa 1947 yılında Türk muhalefeti bir defa daha çok büyük ve vahim bir tehlike geçirdi. Ve bu düğümü çözen, bu şekilde memlekette meşru muhalefetin kökleşmesine yol açan adam, doğrudan doğruya İsmet İnönü'nün kendisidir. Bence bu tarihe üçüncü doğuşudur. Ve bu doğuş bir bakıma diğerlerinden de önemlidir. Çünkü, bütün Doğu âleminde gerçek demokrasinin kurulmasına doğru atılmış bu bir dünya olayıdır. Yalnız Türkiye'ye mahsus değil, gelişmekte olan bir memlekette bir lider, hükümetin lideri, cumhuriyetin lideri, partinin lideri, milletin lideri, kendi arzusuyla kendisini mağlup edecek olan bir heyeti kabul ediyor, benimsiyor, destekliyor, âdeta konyunda büyütüyor. Doğrusu da budur. “Efendim emindi de...” diyorlar Arkadaşlarım bu büyük bir iftiradır. Evvelâ büyük seçimlerden hayli evvel eşyalarını ve ezcümle çok sevdiği kitaplarını tasnif ettirerek Pembe Köşke taşıttı, bunu biliyoruz. Ayrıca biz, o devrin mebusları, şunu da biliyoruz, açıkça bize : “Durumunuzu tanzim edin, hiç birinize garanti veremem, kendim de garantili değilim, hepimiz kaybedebiliriz, kaybedeceğiz ve fakat, sabredeceğiz, bu rejim tutacak memlekette” dediğini, yalnız bana on beş defa söylediğini hatırlıyorum. Onun için emindi, valilere direktif verip her an seçimin akıbetini değiştirecekti iddiaları tümüyle gerçek dışı ve iftiradır. Tarihe karşı da iftiradır. Yalnız İnönü'ye iftira etmekle kalmaz, Türk tarihini küçültür bu. Bunlardan artık vazgeçmeli kanımca. . .

İnönü, tarihin sesini alan bir adamdı. Biliyordu ki, Atatürk'ün kurduğu ve geçici bir süre için diktatorya değil ama devrimleri yerleştirmesi bakımından otoriter olması zarurî olan süre ebedî süremezdi. Türk milletinin kaderini milletin bizzat eline alması lâzımdı. Çünkü, iki lider 1919 da böyle yola çıktılar. Daha doğrusu Amasya'da başlar bu. Türk milletinin kaderini eline alması lâzımdır. Kaderini ortaya koyan İsmet Paşa olmuştur. Yani demokrasimiz, heyecanlar, hattâ buhranlar geçiriyor, kimse pişman olmamalıdır. Demokrasi çilesini dünyada en çok çekmiş adam İsmet Paşa'dır. O zaman biz hükümetteyiz, 1950 seçimlerine gidiyoruz, seçim ve propoganda meydanlarında

116 suç işlenmiştir, İsmet Paşa aleyhine. Bunlardan bir kısmı ağıza alınmaz çirkinlikte, küfür.. Usulen o zamanın kanunlarına göre, devlet başkanlarına yapılan hakaretler, toplanıyor, kabineye geliyordu. Ve bizim de kabine olarak bazısına tahammülümüz mümkün değil. İsmet Paşa'ya ricacı gönderiyoruz. Bu ricaya bir defa ben de gittim, müsaade edin, dava açılsın artık. Bu şeref, haysiyet sizin de, hükümetin de. Keskin bir lisanla yasaklamıştır : Katiyen dava açılmayacak, demokrasi budur, ben dayanacağım; fakat size de sövecekler, size de sövüyorlar, siz de dayanacaksınız. Milletimiz bu devreyi mutlaka geçirecektir, bu böyle bir rejimdir. Bu ancak müsamahayla, afla yerleşebilecek bir rejimdir, yani çilenin yüzde doksan dokuzunu o çekti. Yarısını da biz dört yüz elli mebus çektik. Hakikatın ta kendisi, işte budur.

İsmet İnönü'nün karakter çizgilerini içinizde benden iyi, hiç değilse benim kadar bilenler pek çok; ama iki çizgiye müsaadenizle değinmek ihtiyacını duyuyorum :

Evvelâ darbu mesel haline getirilmiştir. İsmet İnönü'ye her hangi bir şekilde öfkelenmiş olanlar arasında ve millete bu inandırılmış bir halde, İsmet İnönü'yle beraber kindarlık hatıra getirilmiştir. Buna ait yüzlerce şahsî müşahedelerimden birkaç tanesini ben söylemekte fayda mülâhaza ediyorum. 1944 sonları, 1945 başı kendisinin direktifiyle rahmetli milliyetçimiz, iktisatçımız Şevket Raşit Hatiboğlu'na toprak kanununu hazırlatıyor. Hemen şunu söylemeliyim ki toprak davası, İnönü'nün 1944 de değil, 1924 de davasıdır. 1924 Anayasası yapılırken kamulaştırma maddesini hazırlamışlar, bedeli mukabilinde lâıyık olan alınır şeklinde orada bir fıkrası vardır. Edirne Mebusu sıfatıyla teklif eder, der ki : Köylüyü topraklandırmak için yapılacak kamulaştırmalar bu kanunun dışındadır. Yani, bu fikri İsmet Paşa sonradan Almanlardan, Fransızlardan, Avrupalıların tazyikiyle, köylünün tazyikiyle... Hayır, hayır. 1924 de bu fikir var. Büyük bir sosyal adalet fikriyle dünyaya gelmiş bir adam. O günlerde Mecliste müzakereler başlamış, rahmetli dostumuz ismini anmakta hiçbir mahzur görmem, bizim Tahsin Bekir Balta dostumuz hukukî bir açıdan, bu kanunda klâsik hukukçuları rahatsız eden bir şey var tabii, "toprağı alacağız da bedelini memleketin takati yok, bir yılda ödemek lâzım. Esas anafikri bu. Fakat biz yirmi senede ödemek gibi bir yola gitmek mecburiyetinde kalıyoruz" diye buna karşı şiddetli bir çıkış yaptı. Mutadı değildi Tahsin Bekir'in ama iyi bir hukukçu, inanmış

bir hukukçu şiddetli bir çıkış yaptı. Ben de az sonra, bu toprak kanunu lehinde olanları çağırıyordum, beraber fikir teatisinde bulunuyorduk. Çankaya'ya emretmiş gittim. Bilârdo oynuyordu, biraz oynadı. Birkaç şeyler konuştuk. Sonra mûtadı veçhile Meclis zabıtlarını getirtti. Zabıtları gayet dikkatli okudu. Okurken, birden bire, rahmetli Tahsin Bekir'in sözlerini okudu, kaşları çatıldı. Kendisinde görmediğim bir öfkeyle ayağa kalktı ve sert şeyler söyledi; çünkü yaralandığını hissetti. Bunu hayatına dava yapmış. Ben de kendi kendime eyvah dedim, çok kıymetli bir arkadaşın siyasi karyerini kaybettik. Bu arkadaş, memlekete çok hizmet yapabilecek bir arkadaş. İnönü, "doktor kederlendin", dedi. "Efendim, vallahi öyle", dedim. "Çok kıymetli bir arkadaşır bu, mert bir arkadaş. Belki daha başka kelimeler kullanabilirdi ama bu bir hukukî kanaat" dedimse de, öfkesini yenemedi. O şekilde öfkeli de bir daha görmedim kendisini zaten. Biz artık o zamanın tabiriyle siyasi mevta derdik öylelerine. "Eyvah" dedik, "bu genç arkadaşımız çok hizmet edebileceği bir yaşta nikkete uğrayacak." Üzüntüyle eve gittim; fakat ne görelim. Üç ay ya geçti, ya geçmedi, bu arkadaşımız, Tahsin Bekir Balta, kabinenin en hassas yerlerinden birisinin başında bakan : Ekonomi Bakanı... O zaman kalkınma için büyük ümitler beslediğimiz ekonomi bakanlığının başına büyük yetkilerle geldi. İnönü daha sonra, hattâ bizim önümüze geçecek şekilde Tahsin Bekir Balta'ya yakınlık gösterdi. Ve bu saygı, parti teşkilâtında da sonuna kadar devam etti.

Bizim çok sevgili dostumuz, memleketin bugün ender yetiştirdiği devlet adamlarından birisi olan Nihat Erim'le fikir ihtilâfi oldu. Olur tabii, olur böyle şeyler. Bu iş biraz bence lüzumundan fazla büyüdü ve evladı gibi çok sevdiği Nihat Erim'i partiden muvakkat kaydiyle uzaklaştırmak için âdeta bir emek sarfetti. Biz dedik ki, "eyvah bir kıymetli arkadaş daha gitti aramızdan", içimiz kan ağlıyordu. Bir müddet sonra Nihat Erim partinin içindedir ve İsmet Paşa, bağına basmıştır ve de iyi etmiştir. Âdeta istikbalde yapacağı hizmetleri o anda hissetmiş gibi.

Ben İstanbul'da bir cüretli iş yaptım, sevgisine güvenerek 1950 seçimlerinin İstanbul listesini... O zaman sıkı istişareler yapılıyor, İstanbul listesi çok mühim. İstanbul parti müfettişiyim. Biraz yetki hududumu aşarak o zaman partimize çok yakınlık göstermeğe başlayan ve fakat İsmet İnönü'yle uzun yıllar ters cephelere düştüğünü de iyi bildiğim Şükrü Kaya'yı aday listesine aldım. Fakat itiraf ederim

ki, içimde de büyük bir korku var, bir tekdir alacağız bu yüzden. Fakat, Ankara'ya giderim dedim. "Efendim, işte evet mazide sizinle ihtilâflara düşmüş ama son bir iki sene zarfında Halk Partisi teşkilâtında çok faal çalışıyor, gençlere moral veriyor." Hakikaten öyle bir devri vardır, mutlaka beni hoşgörür, dedim. Emretmişler, Çankaya'ya gittim. Ayağa kalktı, "tebrik ederim doktor", dedi. "Listeni fevkalade buldum. Nasıl düşündün, bu Şükrü Kaya'yı" dedi. "Ben de yapmak isterdim. Fakat İstanbul'dan emin misin?" Cevap verdim "öbürlerinden ne kadar eminsem bundan da o kadar eminim." Vaziyet pek müphem. Bu da bir hikâye. Yani ben böyle kırk elli hikâye söyleyebilirim. Kindarlık tezinin tam aksine delil olacak hikâyeler. Acaba, İsmet Paşa'nın karşısında bulunanlar mı daha kindardı? Onu kendimize sormalıyız biraz.

Paşa'mıza "her şeyi akılla yapar, bu adamın kalbi yoktur", sözü de söylenir. Ve bu söylene söylene de bir hava yapmıştır. Hepimizi de doğrusu buna inandırmışlardır aşağı yukarı. Ben İsmet Paşa için şunu söylerim : Duygusal değildi, ama duyguluydu. Duygulu tarafını tabii bir büyük devlet adamı duygularına uyup bir iş yapmaz, ama acaba hisleri üzerinde dimağının murakabesi biraz aşırı mıdır, diye benim de tereddüde düştüğüm zamanlar olmuştur; fakat bu alanda da iki tane küçük misal söyleyeyim, hakikat olduğunu da şerefimle temin ederek söyleyeyim.

Bu toprak kanununun aktüel olduğu devirler 1944'ün sonu 1945'in başı. Biliyorsunuz, memleket seyahatine çıktı o tarihlerde. Köylülere uğruyor ve başlıca suali, kaç dönüm tarlan var? Sonra galiba İzmir tarafında İsparta'da filan dolaştı, Ankara istasyonuna geldi. Biz de kendisini karşıladık, şeref salonuna geçtik. Fakat yüzü her zamanki gibi pırıl pırıl değildi. Böyle seyahatlerden çok büyük bir moral kuvvetle, hattâ fizik kuvvetle gelirdi. Halkla konuşmanın büyük heyecanını alır, biz de ondan kuvvet alırdık. Pırıl pırıl değil, ilk defa olarak İsmet Paşa. İçinde bir şey var, kendisini tazyik eden ağır bir his var. İçeriye aldık. Bir türlü konuşmaya başlamıyor. Birden bire kafasını doğrulttu. Dedi ki, "köylere dolaştım, Polatlı'da bir köye vardım." Sonra anlattı, köylülere sormuş yine, kaç dönüm tarlan var? demiş. Bizim köylü de söylerse müthiş söyler, bir köylü Paşam sen ne diyon demiş. Geçen gün, oğlum öldü, gömecek toprak bulamadım. Bunu söyledi, hıçkırıklar boğazını sarsarak. . . Durdu, sonra, hıçkıra hıçkıra koca İsmet İnönü ağlamaya başladı. Hepimiz donakaldık.

Kendine geldikten sonra, masaya yumruğu attı. “Bu toprak kanunu mutlaka çıkmalıdır.” Çıktı ama bereli çıktı. 1924 de yapmayı istediği, muvaffak olamadığı, belki hayatında tam muvaffak olamadığı tek şeydi. Toprak Kanunu Şevket Raşit Hatiboğlu'nun müthiş bir çalışmasına rağmen, tam demokrasiye gittiğimiz günlere rasgeldi ve o zaman biraz insafı kıt olan muhaliflerimizin Toprak Kanunu üzerinde müthiş bir baskı yaparak, ortaya attıkları topraktan sermaye ve zekâ kaçıyor sloganı çok cazipti, iyi buldular doğrusu. Ama vatanperverane değildi tabii. Ama 1944 sonu 1945 başında bu olsaydı bugün bu dava bitmiş olabilirdi.

Sevgili dostumuz Reşat Şemseddin Sirer ölmüştü. Hepimizi çok perişan eden bir ölüm. İsmet Paşa'nın o gün o sahnesini de hatırlarım cenaze başında. Sanki ölüm bizim elimizdeymiş gibi o zaman nispeten genç olan bizlere şöyle baktı: “Allahınızı severseniz ölmeyiniz artık. Kolum kanadım bitti, kırıldı,” dedi ve yine ağladı. Ben bu sahneyi gördüm. Daha kimbilir, böyle kaç sahne olabilir. Böyle bir adama hislerden yoksundur demek zannediyorum ki mümkün değildi. Elbette duygusal değildi, devlet idaresinde, aklı hâkim kılmıştır. Zaten Atatürk'e kendisini bağlayan bağ da rasyonalizmdir. Bunlar skolastiğe karşı Türkiye'de, memlekette, bütün Doğu'da aklın hakiyetini kurmak isteyen iki büyük deha idi.

İsmet Paşa bahsi, çok uzun bir bahistir. Ne ciltlere sığar, ne de yıllara. . . Ebediyen konuşulacaktır. Benim tesellim ve benim samimi kanaatim odur ki, büyük dağlar gibi ondan uzaklaştıkça o büyüyecektir ve memlekete ışık tutmaya devam edecektir.

Böyle bir evlât yetiştiren memleketimiz elbette mutludur, elbette ebedidir. Bir milletin ebediliğinin delili, dehaları yetiştirebilmesidir.

Bir Mustafa Kemal fenomeninden sonra bir İsmet Paşa tarihin en büyük mazhariyetidir. Arada belki şu fark var : Mustafa Kemal yetenekleri bakımından normal boyutları çok aşarak dünyaya gelmiş bir hikat hârikasıdır. İsmet Paşa öyle değildir; bir hilkat hârikası değildir. Ne olduysa, ne elde ettiyse azmi, emeği, alın teri, çalışkanlığı ve örnek ahlâkiyle elde etmiştir. İşte iki dehanın ayrıldığı yerler ve birleştiği yerler. . . Dünya görüşleri, tamamiyle aynıdır. Ben bunları üç formülde toplarım : İki de rasyonalisttir, ikisi de sosyal idealizmin peşindedirler. İki de lâiktirler. Bütün ömürleri bu üç felsefeyi memlekete getirmekle geçmiştir. Tanrı ikisine de rahmet eyesin.